

Agnieszka Gondek

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego

Artur Andrzejuk

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego

Filozofia a nauki szczegółowe. Konfrontacja z przedmiotami nauczonymi w szkole średniej¹

Współczesny wizerunek polskiej szkoły średniej nie napawa optymizmem. Problem szkoły polega między innymi na tym, że nie edukuje ona, nie uczy rozumień, logicznego i krytycznego myślenia, wnioskowania, analizowania, dostrzegania problemów, dyskusji i dialogu. Edukacja w szkole średniej nastawiona jest na odtwarzanie informacji, na pamięciowe przyswajanie niezliczonej ilości pojęć i twierdzeń, często niezrozumiałych. Można stwierdzić, że szkoła spięta jest „gorsetem” instrumentalizmu, encyklopedyzmu i konformizmu. Można zauważyć pewne „atomizowanie wiedzy”, gubienie się w niezliczonych drobiazgach i brak spojrzenia na całość. Zauważalny jest nadmiar informacji (tzw. dydaktyka drobienia, kolekcjonowanie pojęć), który powoduje jedynie zamęt w głowach młodzieży. W szkole preferuje

¹ Materiał zaczerpnięty z doktoratu A. Gondek, *Filozofia jako podstawa wykształcenia ogólnego w szkole średniej*, Warszawa 2019, przygotowanego pod kier. prof. A. Andrzejuka. Zob. też: A. Gondek, *Korelacja filozofii z przedmiotami nauczania w szkole średniej. Idea nauczania holistycznego*, w: *Jak uczyć by nauczyć? Refleksje akademików i praktyków*, red. W. Kamińska, P. Mróczkiewicz, Warszawa 2014, s. 67-88.

się naukę pamięciową, bez zrozumienia, refleksji, traktuje się uczniów jak „maszynki do uczenia się” – transfer wiedzy, a tzw. „testoza” zabija myślenie i kreatywność. Młodzi ludzie ukierunkowani są na rozwiązywanie testów, schematyczne opanowywanie wiedzy, na wiedzę odtwórczą, przyswajanie haseł, słów kluczy przydatnych do rozwiązywania krzyżówek. W konsekwencji sytuacja ta powoduje, że powstaje pokolenie młodzieży, uczącej się na pamięć faktów i dat, niezdolnej do autorefleksji, nie odczuwającej potrzeby stawiania sobie pytań o swoje miejsce w świecie, rolę, cel i sens istnienia. Paradoks polega na tym, że im więcej gromadzi się szczegółów, więcej podanych informacji obciążających pamięć młodych ludzi, to „ogólność” realizuje się na wyższym poziomie. Można powiedzieć, że współczesna szkoła uczy podporządkowania się, bezkrytycznego posłuszeństwa, bierności i uległości. Wydaje się, że realizowany model nauczania w szkole polega jedynie na dostarczaniu uczniom jak największej ilości encyklopedycznych informacji, często dla nich zbędnych. Z całą pewnością taki sposób nauczania nie prowadzi do prawidłowego wychowania i wykształcenia młodzieży, świadomej swego miejsca w społeczeństwie.

Należy zwrócić uwagę, że zadaniem szkoły powinno być stworzenie takich możliwości, by pomóc młodzieży zorientować się w wiedzy. Ważne jest, by przekazywać młodym ludziom pewną syntezę wszystkiego, co jest przedmiotem nauki szkolnej. Niestety, obserwuje się coś zupełnie odwrotnego – współczesna szkoła nie daje poglądu na całość w celu usprawnienia uczniów w rozumieniu. W szkole średniej niewątpliwie zauważalny jest problem „ogólności” wykształcenia, szkolne nauczanie i kształcenie realizowane jest poprzez przekazywanie wiedzy encyklopedycznej z różnych dziedzin, „poszatkowanej” na poszczególne przedmioty do tego stopnia, że młodzież nie dostrzega żadnej ciągłości, korelacji międzyprzedmiotowej, współzależności.

Warto pochylić się nad próbą odpowiedzi na pytanie czemu ma służyć wiedza ogólna i jakie ma spełniać zadania. Biorąc pod uwagę, że wykształcenie ogólne powinno zmierzać do lepszego poznania rzeczywistości, wydaje się, że należy zadbać między innymi o odpowiedni dobór przedmiotów nauczania, ich strukturę i treść. Struktura programów nauczania powinna być przede wszystkim dostosowana do potrzeb i możliwości intelektualnych młodzieży. Wiedza, którą uzyskują młodzi ludzie w szkołach, powinna wzbogacać ich, ukazywać wychowawcze wzory, pouczające ostrzeżenia, pomóc w podejmowaniu przemyślanych i dobrych decyzji. Wydaje się, że treści programowe powinny być istotne dla osobistej i wewnętrznej problematyki, rozwoju osobowości, inspirowania jej sił duchowych, poznania świata, siebie i drugiego człowieka.

Wiedza oraz wykształcenie ogólne powinny zmierzać do zintegrowania ze sobą różnych przedmiotów w taki sposób, by była zachowana pewna ciągłość pomiędzy różnymi dyscyplinami. Ostatecznym celem powszechnego wykształcenia ogólnego nie powinno być przekazywanie wiedzy zgromadzonej w poszczególnych dyscyplinach naukowych, lecz wprowadzanie, dzięki odpowiednio wykorzystanej wiedzy specjalistycznej, na drogi wiodące do poznania i rozumienia świata jako całości. Należy zwrócić uwagę, że najważniejsze w szkole nie powinno być to, by młodzież miała znajomość fizyki, chemii lub historii, lecz to, by dzięki znajomości tych i innych dyscyplin uzyskała zrozumienie najważniejszych praw i procesów zachodzących w rzeczywistości. W polskiej szkole należy dążyć do harmonijnego oraz pełnego rozwoju uczniów, zarówno tego intelektualnego, jak i emocjonalnego, do tzw. integracji osobowości².

Biorąc pod uwagę problemy związane z koncepcją wykształcenia ogólnego, wydaje się, że problem szkoły polega między

² Zob. M. Gogacz, *Podstawy wychowania*, Niepokalanów 1993 oraz tenże, *Osoba zadaniem pedagogiki. Wykłady bydgoskie*, Warszawa 1997.

dzy innymi na tym, że opiera się ona na schematach, odsyła do wybranych pojęć i teorii, koncentruje się na programie, na encyklopedycznych wiadomościach. Często obserwuje się, że w szkole nie liczy się człowiek, lecz program ujęty w pewne schematy. W wyniku tego młodzież uzyskuje określoną liczbę twierdzeń, w których nie dostrzega problemów, wie dużo, lecz jest to wiedza pobieżna, w ramach martwego zbioru pojęć. W efekcie nauczanie nie prowadzi do uzyskania przez uczniów zrozumienia, lecz tak zwanego „zmechanizowanego myślenia”. Młodzież często ma problem z przedstawianiem swoich poglądów, argumentów, racji, umie jedynie odtwarzać wiadomości.

Wykształcenie ogólne powinno mieć na uwadze nie tylko dojrzałość w dziedzinie intelektualnej, ale przede wszystkim cały zakres rozwoju osobowego, uzyskiwanie tak zwanej umiejętności życia. Biorąc to pod uwagę, istotne wydaje się, by w szkole nie tylko uwzględniać zasób wiedzy niezbędnej do osiągnięcia wykształcenia, przewidzianego przez obiektywne wymagania społeczne, lecz również zwrócić uwagę na potrzeby egzystencjalne młodych ludzi. Propozycje treści programowych nauczania powinny uwzględniać problematykę związaną nie tylko z tym, co trzeba wiedzieć, ale również, jakim być. Edukacja powinna zmierzać do tego, by młody człowiek mógł poznać samego siebie, sterować własnym życiem, wzbogacać je w przyszłości przez pracę zawodową, działalność społeczną, uczestnictwo kulturalne i wspólnotę z innymi ludźmi³. W okresie szkolnym potrzeba zrozumienia samego siebie, własnej egzystencji oraz drugiego człowieka jest coraz większa. Możliwość kształtowania siebie, poznawania własnych przymiotów, wad oraz ułomności umożliwia

³ Mieczysław Gogacz pisał, że wychowanie i wykształcenie powinny prowadzić do rozwinięcia w młodym człowieku indywidualnego poznania, postaw i zachowań prospołecznych, służyć uzyskaniu własnej osobowości. Dzięki wychowaniu człowiek powinien móc nawiązać swój niepowtarzalny kontakt z innymi osobami, ze światem, ze wszystkim tym, co ceni i jest dla niego dobre. Kierować się rozumnością oraz wolnością i w ten sposób osiągać swoją wewnętrzną integrację fizyczną i psychiczną. Dzięki wychowaniu człowiek powinien realnie osiągnąć mądrość, która pozwoli mu nie ulegać fałszowi i złu, często znajdującym się w aktualnej kulturze. Zob. Gogacz, *Podstawy wychowania*, dz. cyt., s. 22.

realizowanie się jako osoby. Dlatego też w programie kształcenia ogólnego, obok treści wyznaczonych przez nauki szczegółowe, które mają znaczenie dla poznania świata przyrody, powinny znajdować się treści dotyczące najważniejszych problemów egzystencjalnych, pozwalające zrozumieć siebie jako osobę. Wydaje się, że w tym celu w programie nauczania należy znaleźć miejsce dla filozofii i potraktować ją jako istotny element powszechnego kształcenia ogólnego. Należy zwrócić uwagę, że umiejętnie wprowadzona edukacja filozoficzna może skutecznie podnieść poziom kształcenia oraz odegrać istotną rolę zarówno dydaktyczną, jak i wychowawczą⁴. Obecność filozofii w szkole może pomóc nie tylko w rozwiązywaniu problemów odkrywania i poznawania świata, siebie i drugiego człowieka, ale także mieć wpływ na postępowanie i działanie młodych ludzi. Proces wychowania i wykształcenia młodego człowieka nie powinien polegać na przekazywaniu mu niezliczonych informacji i pojęć, nie dbając o to, czy są przez niego zrozumiane, ale powinien umożliwić doświadczenie, rozumowanie, odkrywanie, prawidłowe odczytywanie realnej rzeczywistości oraz korespondowanie z osobami. Edukacja filozoficzna w szkole średniej może ułatwić to zadanie i przyczynić się do tego, by wychowanie i wykształcenie zmierzało w szkole w dobrym kierunku. Filozofia może być zasadą „ogólności” wykształcenia w szkole średniej, realizację tego założenia można podzielić na dwa poziomy. Pierwszy z nich to:

1. Ukazywanie filozoficznych podstaw i źródeł ujęć w naukach ścisłych: matematyce, fizyce, chemii;
2. Bezpośrednie wskazywanie na filozofię jako źródło ujęć literackich;
3. Związywanie historii powszechnej z historią filozofii;

⁴ Dowodem na to, że filozofia wychowuje, są chociażby takie wzorce wychowawców, które proponuje nam historia filozofii, jak na przykład: Sokrates, Arystoteles, Kartezjusz, św. Tomasz z Akwinu lub Karol Wojtyła – później Jan Paweł II. Wydaje się, że w świecie komputerów wychowawcą mogą stać się odpowiednio dobrane dzieła filozoficzne, które mogą spełniać wiele zadań, mogą kształtować osobowość oraz pomóc w przyjęciu przez młodego człowieka określonego modelu postępowania.

4. Ukazywanie filozoficznej zawartości nauk społecznych (WOS).

Nauczanie filozofii może stanowić pomost pomiędzy poszczególnymi przedmiotami. Filozofia może pełnić rolę łącznika, spajając wiedzę z nauk szczegółowych. Z punktu widzenia tak zwanego „myślenia potocznego” trudno jest czasem dostrzec, że to właśnie pytania filozoficzne otwierają i rozszerzają obszary ludzkich dociekań, stając się z czasem trwałym i oczywistym elementem ogólnej kultury⁵. Na przykład młodzież często nie zdaje sobie sprawy, że fizyka (i w ogóle badania przyrodnicze) wyłoniła się wraz z pytaniami o *arché* rzeczywistości, jakie postawili pierwsi greccy filozofowie, zdumieni wspaniałością świata: Tales z Miletu (624–546 przed Chr.), Anaksymander z Miletu (ok. 611–546 przed Chr.), Anaksymenes z Miletu (ok. 585–525 przed Chr.) czy Heraklit z Efezu (ok. 540–480 przed Chr.). Podobnie w naukach historycznych i społecznych na ogół rzadko uświadamia się sobie, że takie pojęcia, jak: dzieje powszechne, wolność, postęp, świat, człowiek, społeczeństwo czy historia, zawierają w sobie wielorakie treści, jakie włożyły w nie bogate dzieje myśli filozoficznej. Należy zwrócić uwagę, że młodzież często nie wie lub nie dostrzega, że odkrycia filozofów znajdują zastosowanie w przedmiotach ścisłych, a wielu filozofów było również wybitnymi matematykami, astronomami, fizykami i przez to wnieśli swój wkład

⁵ Należy zwrócić uwagę, że filozofia może być jednym z najlepszych źródeł, w których można szukać odpowiedzi na wiele pytań. Kiedy poszukujemy odpowiedzi na pytania o sprawy mniej namacalne, dotyczące na przykład prawdy, wiary, miłości, dobra czy sensu życia ludzkiego, można odwołać się do filozofii, ponieważ to właśnie ona zawiera bodajże najbogatszy zbiór rozważań poświęconych takim zagadnieniom i problemom. To w filozofii zagadnienie prawdy rozważane jest od czasów pierwszych filozofów aż do dzisiaj. Można tu wymienić wielkie nazwiska takich myślicieli, jak: Sokrates, Platon, Arystoteles, Augustyn, św. Tomasz z Akwinu, Kartezjusz czy Hegel. Zagadnienie dobra, jego natury czy hierarchii dóbr było przedmiotem zainteresowania wybitnych etyków i metafizyków. Można tu znów wymienić: Sokratesa z jego teorią cnoty i intelektualizmu etycznego, Platona z teorią cnot kardynalnych, Arystotelesa z wyodrębnieniem etyki jako odrębnej części filozofii i trzema *Etykami*, czy Augustyna z teorią zła jako braku dobra.

w rozwój nauki⁶. Algebra została opracowana przez Diofanta Aleksandryjskiego (ok. 200/214–284/298 przed Chr.), Euklides (365–300 przed Chr.) opracował podstawy geometrii (które do naszych czasów zostały niezmienione), a matematyka została rozwinięta nie tylko przez Pitagorasa z Samos (572–497 przed Chr.), ale również do jej rozwoju przyczynił się Archimedes (287–212 przed Chr.), który jako pierwszy obliczył wartość liczby π . W gronie wielkich filozofów, mających także osiągnięcia w naukach szczegółowych, znajduje się również Kartezjusz (1596–1650), będący twórcą geometrii analitycznej i układu współrzędnych, oraz Błażej Pascal (1623–1662), który sformułował zasadę indukcji matematycznej i badał zjawiska dotyczące ciśnienia atmosferycznego i hydrostatyki. Z tego powodu, ważne wydaje się uwzględnianie kontekstu filozoficznego oraz ukazywanie młodzieży wzajemnych powiązań między treściami poszczególnych przedmiotów nauczania. Należy zwrócić uwagę, że tego rodzaju związki mogą dać młodym ludziom możliwie pełny i najbardziej zintegrowany obraz nauki oraz kultury europejskiej, której podstawę stanowi właśnie refleksja filozoficzna.

W szkole można również wskazywać młodym ludziom na filozofię jako źródło ujęć literackich. Wpływ stanowisk filozoficznych na literaturę – i szerzej: na kulturę danej epoki – można przedstawić podczas lekcji z języka polskiego. Należy podkreślić, że samo omówienie filozofii greckiej stanowi istotne wzbogacenie treści nauczanych i to nie tylko na lekcjach języka polskiego, lecz także na lekcjach innych przedmiotów, między innymi historii, wiedzy o społeczeństwie, kulturze czy religii. Wśród licznych

⁶ Jak pisze Ryszard Czyżewski, „z historii wiadomo, że filozofia niejednokrotnie wyprzedzała nauki przyrodnicze: heliocentryczna teoria naszego układu planetarnego wysunięta została przez Arystarcha z Samos prawie 1800 lat przed M. Kopernikiem; w starożytnej filozofii greckiej powstała teoria budowy materii z cząstek elementarnych (Leukippos, Demokryt, Epikur)... Dziedziny, w których nauki przyrodnicze dokonują dziś swoich wielkich odkryć, stykają się bezpośrednio z zagadnieniami, które z natury rzeczy należą do filozofii. Interpretacja czasu i przestrzeni przez A. Einsteina, nowy pogląd W. Heisenberga na przyczynowość są również problemami filozoficznymi. [...] Im lepsze będzie współdziałanie filozofii i nauk przyrodniczych, tym szybciej rozwiązane być mogą problemy rewolucji naukowo-technicznej”. R. Czyżewski, *Miejsce fizykalnego obrazu świata w refleksji filozoficznej*, w: *Miejsce filozofii w procesie edukacji*, red. J. Kwapiszewski, Słupsk 2003, s. 162-163.

problemów poruszanych w filozofii greckiej ważny, ze względu na edukację szkolną, jest spór o demokrację. Lekcje historii czy wiedzy o społeczeństwie można wzbogacić, pokazując uczniom na przykład sofistyczne teorie państwa i władzy, platońską analizę ustroju państwa totalitarnego z podziałem społeczeństwa na nierówne klasy społeczne czy Arystotelesową teorię rodziny, stanu średniego czy państwa⁷. Omawiając historię i kulturę starożytnej Grecji, można posłużyć się fragmentami *Ucztu czy Państwa* Platona (427–347 przed Chr.) i w ten sposób przybliżyć uczniom klasyczne teksty literackie, system społeczny starożytnej *polis*, warunki, w jakich żyli i tworzyli jej obywatele, a także przesłanki, jakie sprzyjały narodzinom filozofii greckiej, do której odwołuje się kultura zachodnioeuropejska. Sięgając do *Państwa* Platona, można na przykład na lekcjach wiedzy o kulturze prześledzić inspirowane platonizmem takie opozycje w literaturze czy sztuce, jak: ogół – konkret, idea – materia, wieczność – doczesność, dusza – ciało czy *sacrum* – *profanum*. Korzystając zaś z *Ucztu* można na lekcjach religii, języka polskiego czy etyki poruszyć temat miłości i dobra, porównać platońską koncepcję miłości z miłością biblijną czy miłością w literaturze różnych epok (na przykład średniowieczny epos rycerski i miłość platoniczna). Omawiając z młodzieżą średniowiecze można zwrócić ich uwagę na bogactwo filozofii średniowiecznej, wskazać, że myśl średniowieczna obficie czerpała z antyku, że była to epoka subtelnej i wyrafinowanej filozofii oraz wielkich systemów filozoficznych, które próbowały objąć rozważaniem jak największą część rzeczywistości. Jednym z dążeń łączących filozofów tego okresu jest próba pogodzenia wiary i rozumu (*fides quaerens intellectum*). Zasadę tę głosił między innymi Anzelm z Canterbury (1033–1109), tłumaczący

⁷ Arystoteles w filozofii społecznej akcentował „jednostkowość członków społeczności, lecz podkreślał ich społeczny charakter. Był zwolennikiem teorii klasy średniej, która według niego stanowiła podstawę stabilności i dobrobytu społeczeństwa. Interesował się także ustrojami państw i stworzył moralną koncepcję ustroju państwowego, wedle której dobre lub złe funkcjonujące państwa mogą mieć różne formy rządów. Stagiryta chciał pokazać, że sama forma rządów nie zapewnia automatycznie dobrego funkcjonowania państwa”. Andrzejuk, *Elementarz filozofii*, dz. cyt., s. 49-50.

prawdy wiary za pomocą aparatury pojęciowej filozofii. Tendencje do łączenia wiary i rozumu można zauważyć już w starożytności, mianowicie u św. Augustyna⁸ (354–430) w jego *Wyznaniach*, w *De vita beata* czy w *Soliloquia*, a w średniowieczu kontynuują je św. Anzelm (1033–1109) w dziełach *Monologion* i *Proslogion* oraz św. Tomasz z Akwinu (1224/5–1274) w *Summie teologii*. Motywy obecne w pismach Augustyna odnaleźć można w literaturze od czasów średniowiecza do współczesności (dusza, poszukiwanie sensu życia, iluminacja, walka dobra ze złem czy rozmowa z samym sobą). Świętego Augustyna teoria poznania i jego teocentryczna metafizyka mogą być wykorzystane również na lekcji religii przy omawianiu różnych koncepcji Boga. Natomiast dla historyka życie tego filozofa może stanowić znakomitą okazję do zaprezentowania uczniom różnych rodzajów obyczajowości i duchowości u schyłku cesarstwa zachodnio-rzymskiego. Tekst św. Tomasza z Akwinu (*Summa teologii*) może pomóc na lekcjach historii w przełamywaniu stereotypów, jakie krążą o średniowieczu. Racjonalna teologia Akwinaty może być wykorzystana także na lekcji religii przy poruszaniu tematu istnienia i natury Boga czy roli teologii w kulturze. Poza tym Tomaszowe argumenty na istnienie Boga mogą być również pomocne na lekcji języka polskiego, podczas omawiania różnych obrazów Boga w literaturze. Przy okazji można wskazać uczniom, że ludzie średniowiecza zajmowali się nie tylko sprawami boskimi, ale również problemami typowo ludzkimi. Przykładem mogą być autobiograficzne pisma Piotra Abelarda (1079–1142), z których można dowiedzieć się, że filozofów średniowiecznych interesowały nie tylko sprawy teologiczne, ale również doczesne i bliskie każdemu człowiekowi, także współczesnemu.

Omawiając epokę renesansu warto zwrócić uwagę na refleksję antropocentryczną, humanistyczną oraz na nowo odkrytą

⁸ W literaturze średniowiecznej jego myśl była nadal żywa, była przedmiotem dyskusji i nie uległa zapomnieniu, dzięki kontynuatorom jego nauk.

filozofię starożytną. Na przykład w literaturze odnaleźć można myśl filozoficzną głoszoną przez stoika Zenona z Kition (ok. 336–264 przed Chr.) oraz poglądy Epikura z Samos (341–270 przed Chr.), założyciela szkoły epikurejskiej. Filozofia obecna jest niewątpliwie w poezji Jana Kochanowskiego, w jego *Trenach*, w *Pieśni*⁹. Analiza przełomu średnich i nowych czasów pozwala uczniom zrozumieć podstawy nowoczesnej nauki i nowoczesnych dyscyplin wiedzy. Natomiast opis kształtowania się demokracji szlacheckiej na ziemiach polskich może stać się pełniejszy po przedstawieniu filozoficznych sporów tamtych czasów, które dotyczą ustroju społeczno-politycznego państwa.

Przy analizie epoki baroku rolę wzbogacającą może odgrywać omówienie z uczniami na przykład filozofii Błażeja Pascala (1623–1662), jego tezy odzwierciedlające się w literaturze oraz poezji o rozdarciu człowieka między wielkością a marnością, między wszystkim a niczym lub między doskonałością a nędzą. Ponadto warto zwrócić uwagę na poglądy Kartezjusza (1596–1650), autora *Rozprawy o metodzie*, który podstaw wiedzy szukał w człowieku i jego wolnej myśli. Rozum, będący dla niego głównym źródłem poznania, stanie się podstawą filozoficznych rozważań oświecenia. W epoce oświecenia można zapoznać uczniów z poglądami empirystów brytyjskich: Johna Locke'a (1632–1704), George'a Berkeleya (1685–1753) czy Davida Hume'a (1711–1776), odwołując się do ich utworów: *Rozważania dotyczące rozumu ludzkiego*, *Traktat o zasadach poznania ludzkiego* czy *Badania dotyczące rozumu ludzkiego*. Ponadto można przywołać również oświeceniową filozofię racjonalistyczną Kartezjusza (1596–1650) czy Benedykta Spinozy (1632–1677) oraz ich utworów: *Rozprawa o metodzie*, *Traktat o poprawie rozumu*. Na lekcjach języka polskiego można nawiązać do polskiej filozofii oświecenia, do trzech filozofów, wielkich mężów epoki stanisła-

⁹ Propozycja tematów zaczerpnięta jest z programu: *Pochwała ciekawości. Program do edukacji filozoficznej w liceum ogólnokształcącym, liceum profilowanym i technikum* Jacka Wojtyśiaka. Nr dopuszczenia DKOS: 5002-2/05.

wowskiej: Hugo Kołłątaja (1750–1812), Stanisława Staszica (1755–1826) czy Jana Śniadeckiego (1756–1830) oraz do literatury tego okresu. Warto również zauważyć i zaakcentować, iż bez rozważań filozofii oświeceniowej nad teorią państwa i władzy w Polsce nie byłoby Komisji Edukacji Narodowej, a przede wszystkim Konstytucji 3 Maja. Należy zwrócić uwagę, że myśl oświeceniowa inspirowała reformatorów, na przykład Stanisława Konarskiego (1700–1773) czy Stanisława Leszczyńskiego (1677–1766). Inną interesującą kwestią może być myśl społeczno-polityczna Immanuela Kanta (1724–1804) oraz jego filozofia moralna zawarta w *Uzasadnieniu metafizyki moralności*. Omawiając z uczniami epokę romantyzmu, można wskazać na filozoficzne podstawy romantycznego widzenia świata: historyzm, nieufność wobec rozumu („mędrca szkiełko i oko”), dynamizm przyrody czy na pozaracjonalne elementy osobowości. Istotną kwestią z punktu widzenia literatury polskiej jest mesjanizm wyłożony w III części *Dziadów* Adama Mickiewicza. Filozofia Georga Wilhelma Friedricha Hegla (1770–1831), jego interpretacja dziejów czy roli rewolucji w procesie dziejowym, jest istotna na przykład przy interpretacji *Nie-Boskiej komedii* Zygmunta Krasińskiego. Wpływ heglizmu (idealizmu niemieckiego) widoczny jest zarówno w polskiej filozofii, jak i literaturze romantycznej (idealizm, historyzm, przekonanie o sensowności i celowości dziejów czy ideały wolnościowe). System Hegla był ważny również dla rozwoju myśli filozoficznej Andrzeja Towiańskiego, pod którego wpływem Mickiewicz zawarł swą koncepcję mesjanistyczną w III części *Dziadów* i w *Księgach pielgrzymstwa polskiego*, gdzie ogłosił wizję posłannictwa Polski w dziejach narodu oraz zadania dla polskiej emigracji.

Opozycja romantyzmu i pozytywizmu może być przez uczniów lepiej rozumiana, jeśli znane im będą odpowiednie konteksty filozoficzne: nadal rozwijająca się filozofia Hegla (1770–1831) i pozytywizm Augusta Comte'a (1798–1857) zawarty

w *Kursie filozofii pozytywnej*, ponadto ewolucjonizm Herberta Spencera (1820–1903), wyłożony w *Systemie filozofii syntetycznej*, czy empiryzm głoszony przez Johna Stuarta Milla (1806–1873) w *Systemie logiki*. Fazie modernistycznej Młodej Polski patronowali przede wszystkim trzej filozofowie: Artur Schopenhauer (1788–1860), Friedrich Nietzsche (1844–1900) oraz Henri Bergson (1859–1941). Wpływ ich koncepcji filozoficznych, wyraźnie widoczny w literaturze przełomu wieków, pozwala lepiej zrozumieć istotę Młodej Polski. Schopenhaueryzm widoczny jest w twórczości Leopolda Staffa (*Deszcz jesienny*) czy Kazimierza Przerwy-Tetmajera (*Hymn do Nirwany*), nastroje żalu zniechęcenia występują w utworach Jana Kasprowicza (w sonetach *Krzak dzikiej róży*, a także w hymnie *Dies irae*). Druga koncepcja – nietszcheanizm, której ideą naczelną było przekonanie o silnej, dominującej jednostce (nadczłowiek, reprezentujący rasę panów), występuje na przykład w utworach Staffa (*Kowal*). Istotne znaczenie u schyłku wieku ma także myśl Bergsona – jego optymistyczna filozofia, będąca afirmacją życia, intuicji i wolności. Odnaleźć ją można w liryce Bolesława Leśmiana (*Przemiany*, *Zmiany wiosenne*). Należy również zwrócić uwagę, że utwory młodopolskich poetów, na przykład *O miłości wroga*, *Kwiatki Św. Franciszka*, *Przedśpiew* Staffa czy *Księga ubogich* Kasprowicza, przeniknięte są radosną filozofią św. Franciszka z Asyżu (1182–1226) afirmującą świat, miłość do ludzi, ale także głoszącą pochwałę prostoty i ubóstwa.

W XX wieku widoczny jest wpływ psychoanalizy, behawioryzmu oraz egzystencjalizmu na literaturę tego okresu. Można przedstawić uczniom filozofię egzystencjalną Karola Jaspersa (1883–1969) wyrażoną we *Wprowadzeniu do filozofii*, poruszając na lekcjach języka polskiego temat człowieka wobec sytuacji granicznych, czy myśl Jean-Paul Sartre'a (1905–1980) na temat istoty wolności, zawartą w dziele *Egzystencjalizm jest humanizmem*. Warto zwrócić uwagę, że związki literatury z filozofią są obu-

stronne: zarówno w literaturze można zauważyć inspiracje pisarzy myślą filozoficzną, jak i na odwrót¹⁰.

Związki filozofii widoczne są również w innych przedmiotach, takich jak: historia, wiedza o społeczeństwie, o kulturze, religia, matematyka czy fizyka. Podczas przeprowadzanych w klasie dyskusji można posłużyć się takimi pojęciami, jak: demokracja, społeczeństwo, sprawiedliwość, anarchia, edukacja, własność, prawo, przestępstwo, ideały społeczne, tradycja, odpowiedzialność, autorytet czy wolność. Kiedy mówimy o sprawiedliwości, integracji europejskiej czy globalizacji, możemy odwołać się do pouczeń Arystotelesa zawartych w dziele *O cnotach i wadach* lub do myśli naszego rodzimego filozofa, Jacka Woronieckiego, przedstawionej w *Katolickiej etyce wychowawczej*. Podczas omawiania historii państwa polskiego można przedstawić nie tylko „suche fakty historyczne”, ale omówić również postawę moralną władców i całego społeczeństwa, ukazać system wartości, jakim się kierowano, czy uwarunkowania międzynarodowe wydarzeń w kraju w konkretnych sytuacjach na przestrzeni wieków. Ważne wydaje się podkreślenie, że żadna nauka nie jest w stanie rozwijać się zupełnie niezależnie od określonych teorii filozoficznych. Podejmowanie refleksji filozoficznej widoczne jest podczas spotkania z kulturą, na lekcjach plastyki czy muzyki, podczas analizy i interpretacji dzieł sztuki, wytworów kultury. Pogłębianie wybranych zagadnień z historii sztuki pozwala młodzieży na podejmowanie refleksji filozoficznej, zachęca do formułowania własnych opinii, kształci umiejętność analizy. Dla przykładu podczas zajęć *Wiedza o kulturze* uczniowie mogą szukać odpowiedzi na pytania o człowieka, świat, piękno, rzeczywistość, czas, przestrzeń, język, dróg i tworzenia kultury czy komunikację. Młodzież może dokonywać analiz i interpretacji różnych sytuacji i zjawisk związanych z przestrzenią i czasem, chociażby

¹⁰ Przykładem może być program edukacji filozoficznej w liceum ogólnokształcącym, liceum profilowanym i technikum autorstwa Jacka Wojtysiaka.

tych dotyczących obszarów publicznych i prywatnych. Refleksja filozoficzna może pojawić się podczas omawiania zjawiska uczestnictwa w subkulturze, podczas analizy i interpretacji relacji, czasu, przestrzeni, przedmiotów czy kontekstu danej sytuacji.

Dziedziny, w których nauki przyrodnicze dokonują dziś swoich wielkich odkryć, stykają się bezpośrednio z zagadnieniami, jakie z natury rzeczy należą do filozofii. Na przykład interpretacja czasu i przestrzeni Alberta Einsteina (1879–1955) czy pogląd Wernera Heisenberga (1901–1976) na temat przyczynowości są również problemami filozoficznymi. Te związki między filozofią a naukami przyrodniczymi można zauważyć już u zarania myśli filozoficznej. Starożytni Grecy jako pierwsi podjęli próbę wyjaśnienia zjawisk fizycznych. Pierwszym, który podjął się opracowania jednolitej teorii fizycznej, był Arystoteles (384–322). Obok ogólnego systemu opartego na zbiorze prostych założeń, pozwalających w sposób racjonalny wyjaśnić wszystkie znane zjawiska fizyczne, Arystoteles opracował również metodę opisu świata fizycznego¹¹. Żyjący około pięćset lat później Ptolemeusz (ok. 100–168), grecki uczone z Tebaidy, dokonał obserwacji wędrujących gwiazd i opracował kompletny system geocentryczny. Wielki wkład w rozwój mechaniki, zajmującej się opisem i przyczyną ruchu obiektów materialnych, zawdzięczamy nie tylko Galileuszowi (1564–1642), włoskiemu astronomowi, astrologowi, fizykowi i filozofowi, twórcy podstaw nowożytnej fizyki, ale przede wszystkim Isaacowi Newtonowi (1643–1727), dzięki któremu mechanika wyjaśniła ruch zarówno ciał niebieskich, jak i ziemskich. Należy podkreślić, że dzieła Newtona zrewolucjonizowały nie tylko rozumienie świata fizycznego. Jego synteza zasad dynamiki i prawa powszechnego ciężenia, wyjaśniająca wszystkie rodzaje ruchu, miała również ogromny wpływ na filozofię i na stan

¹¹ Czyżewski podaje, według tej metody „poprawny opis może opierać się na kilku prostych założeniach i dzięki logicznemu wywodowi wyjaśnić można skomplikowane sytuacje”. Czyżewski, *Miejsce fizycznego obrazu*, dz. cyt., s. 165.

umysłu wielu uczonych. Filozofowie wykorzystywali teorię Newtona jako dowód na istnienie przeznaczenia. Teoria zaś wszechświata Newtona wywołała dyskusje na temat wolnej woli jednostki. Techniczne rezultaty dwóch wielkich dokonań fizyki XIX wieku, czyli koncepcja energii oraz jednolita teoria elektromagnetyzmu, ukształtowały nie tylko naszą kulturę materialną, ale miały również głębokie konsekwencje filozoficzne. Ogólna teoria względności Einsteina (1879–1955) to jedno z największych osiągnięć ludzkiego intelektu. Podobnie jak teoria Newtona, tak i ta wywarła znaczny wpływ na filozofię, literaturę i sztukę. Obok niej w tym samym czasie powstała również teoria kwantowa, która wywarła jeszcze większe konsekwencje filozoficzne. Teoria ta, wraz z jej zasadą nieoznaczoności, ma ważne konsekwencje ontologiczne i epistemologiczne.

Dzieła najwybitniejszych badaczy przyrody wskazują na związki między filozofią a fizyką. Fizyka, ukazując piękno i majestat świata materialnego, może wносить do myśli ludzkiej nowe idee i rozważania. Te zaś mogą stanowić przedmiot rozważań i uzasadnień na gruncie zarówno ontologii, jak i epistemologii. Należy zwrócić uwagę, że niektóre teorie fizyczne potrafią dostarczyć przydatnych filozofii analogii, na których może ona oprzeć swoje metody badawcze i stworzyć nowe trafiające w sedno pojęcia.

Warto zwrócić uwagę na powiązania filozofii z fizyką i matematyką, które realizują się w następujących zagadnieniach:

1. Arystoteles jako pierwszy podjął próbę opracowania jednolitej teorii fizycznej;
2. Ptolemeusz dokonał obserwacji wędrujących gwiazd i opracował kompletny system geocentryczny;
3. Galileusz miał wielki wkład w rozwój mechaniki;

4. Newton dokonał syntezy zasad dynamiki i prawa powszechnego ciężenia, które wyjaśniają wszystkie rodzaje ruchu;
5. Einstein dokonał interpretacji czasu i przestrzeni, stworzył ogólną teorię względności.
6. Heisenberg stworzył zasadę nieoznaczoności;
7. Diofant Aleksandryjski opracował algebrę;
8. Euklides opracował podstawy geometrii, które do naszych czasów zostały niezmiennione;
9. Pitagoras jest autorem twierdzenia $c^2=a^2+b^2$ (w trójkącie prostokątnym suma kwadratów przyprostokątnych równa się kwadratowi przeciwprostokątnej);
10. Archimedes wpłynął na rozwój matematyki, pierwszy obliczył wartość liczby Π ;
11. Kartezjusz jest twórcą geometrii analitycznej i układu współrzędnych;
12. Pascal sformułował zasadę indukcji matematycznej i badał zjawiska dotyczące ciśnienia atmosferycznego i hydrostatyki.

Kontekst filozoficzny może być z powodzeniem uwzględniony na lekcjach matematyki, przyrody, historii, wiedzy o społeczeństwie, o kulturze, godzinie wychowawczej czy lekcji religii. Znajomość filozofii przynosi dobre rezultaty nie tylko podczas zdobywania wiedzy w różnych dyscyplinach naukowych, ale może również tworzyć z osiągnięć innych nauk spójny obraz świata oraz pomóc młodzieży czynić użytek z wiedzy teoretycznej w codziennym życiu.

Powiązanie filozofii z przedmiotami nauczanymi w szkole średniej mogą nasuwać wniosek preferowania w edukacji szkolnej historii filozofii. Ów pierwszy poziom preferuje historię filozofii i podlega słusznemu zarzutowi, że historia filozofii to nie jest jeszcze sama filozofia (choć trzeba przyznać, że historia filozofii jest istotnym składnikiem samej filozofii – przeciwnie jak ma to

miejsce w naukach szczegółowych). Podobnie zresztą realizuje się w Polsce nauczanie filozofii jako przedmiotu szkolnego: zastępuje się ją dziejami filozofii sugerując często uczniom, że mogą sobie „wybrać” odpowiadające im ujęcia. Wskazuje to na świątopoglądowe traktowanie filozofii, co całkowicie się mija z celem, jaki powinna ona spełniać w dziele edukacji – uczyć rozumieć.

Warto pójść nieco dalej i zaproponować drugi poziom realizacji zasady „ogólności” wykształcenia w szkole średniej. Wydaje się, że osiągnięcie zamierzonego celu wymaga oparcia fundamentu edukacji w szkole średniej na konkretnym systemie filozoficznym. W naszym przekonaniu najlepiej nadaje się do tego klasyczny realizm arystotelesowski, realizowany współcześnie w różnych odmianach tomizmu. Należy podkreślić, że tego typu podejście może dać młodym ludziom pełniejszy obraz rzeczywistości, wiedzy, przyczynić się do lepszego poznawania, doświadczania, rozumowania, wykorzystywania wiedzy w praktyce. Filozofia bytu (metafizyka, ontologia) spełnia tu rolę zespołu podstaw wszystkich nauk – także innych dyscyplin filozoficznych, zgodnie z miejscem przyznanym jej przez Arystotelesa jako filozofii pierwszej. Ze względu na nasycenie edukacji szkolnej naukami przyrodniczymi w ramach filozofii bytu powinno się poświęcić odpowiednio dużo uwagi filozofii przyrody (rozumianej klasycznie jako metafizyka przyrody). Może mieć to też taki dodatkowy walor, że uczyni filozofię bytu mniej abstrakcyjną dla uczniów. Filozofia Boga, która w klasycznym ujęciu jest także dziełem metafizyki, ma szansę stanowić sposób pogłębienia (dość płytko realizowanych) lekcji religii. Warto zwrócić uwagę, że filozofia dla katechezy szkolnej może spełniać rolę podobną do tej, którą apologetyka spełnia wobec teologii. Poza tym podstawą nauk humanistycznych i społecznych w szkole średniej (łącznie z przedsiębiorczością) powinna być pogłębiona filozofia człowieka wraz z etyką. Warto

jednak tu przestrzec przed wyizolowanym (co dziś się dzieje) nauczaniem etyki, która wówczas może osuwać się w jakąś postać nauki o moralności lub w prawniczo zorientowaną deontologię.

Pojawia się tu znów problem historii filozofii, poszczególnych tematów, takich jak: filozofia bytu, Boga, człowieka czy etyka nie da się omawiać bez filozofów (wrywkowej historii filozofii). Historia filozofii jest tu wskazana, może być także nauczana systematycznie jako osobny przedmiot w szkole średniej, lecz nie powinna ona zastępować filozofii w ogóle.

Biorąc pod uwagę powyższe zestawienie i zaproponowane podejście do edukacji w szkole średniej należy zwrócić uwagę, że dopiero na tym tle jest możliwość większego nasycenia nauczanych przedmiotów wiedzą z ich filozoficznych podstaw. W przeciwnym przypadku można stwierdzić, że są to tylko „ciekawostki” w ramach fizyki czy chemii. Wydaje się, że ukazanie w ten sposób podstaw problematyki podejmowane w ramach przedmiotów szkolnych, tak przyrodniczych jak i humanistycznych oraz społecznych zaowocuje ich głębszym zrozumieniem. Warto potraktować proces wychowania jako doskonalenie człowieka, nabywanie przez niego sprawności, nowych umiejętności. Można odejść w szkole od perfekcjonizmu, osiągania określonych celów na rzecz wspólnego budowania i pogłębiania rozumienia. Młodzi ludzie w szkole potrzebują nabywania nie tylko wiedzy encyklopedycznej, ale także określonych umiejętności i postaw, które pozwolą im dostosować się do zmieniających się warunków życia i funkcjonowania w społeczeństwie. Istotne wydaje się by w trakcie edukacji szkolnej młodzież nabyła świadomości niedoskonałości wiedzy, umiejętności rozumowania, poznawania, doświadczania. Kierowała się w stronę realnie istniejącej rzeczywistości, w stronę osób, dostrzegała ich wyjątkowość, zabiegała o rozwijanie i podtrzymywanie relacji osobowych. Warto podjąć refleksję nad

złożonym procesem edukacji, który wpływa nie tylko na przyszłość konkretnej osoby, lecz również poprzez formowanie charakteru, postawy i umiejętności, może kształtować dobro wspólne w wielorakim zakresie, m.in. dobro rodziny, narodu, środowiska, zawodu czy państwa.

Wychodząc naprzeciw ewentualnemu zarzutowi narzucania uczniom określonego systemu filozoficznego należy podkreślić, że oparcie edukacji na określonym systemie jest kwestią wyboru. Takie wybory dokonywane są także w odniesieniu do innych przedmiotów szkolnych. Można dokonać innego wyboru i na przykład zaproponować platonizm i neoplatonizm, jako podstawę rozumienia rzeczywistości – wtedy inaczej trzeba skorelować filozofię z przedmiotami szkolnymi (mogą to robić neoplatonicy).

Można również zaproponować poszerzenie nauczania o dodatkowe dyscypliny filozoficzne. Edukację filozoficzną w szkole średniej warto dostosować do potrzeb i zainteresowań młodych ludzi. W zależności od profilu szkoły, klasy można wprowadzić logikę, retorykę, estetykę, filozofię polityki, filozofię kultury czy filozofię techniki. Należy zachęcać młodzież do filozofii, uzupełniać wiedzę uczniów, poszerzać ich horyzonty, tak by wiedzieli więcej, nabywali nowych sprawności, usprawniali się w mądrości, dostrzegali powiązanie filozofii z życiem i z różnymi dziedzinami nauki.

* * *

Należy podkreślić, że filozofia jako nauka ogólna może odgrywać szczególną rolę w całokształcie wiedzy. Nauczanie tego przedmiotu w szkole może dostarczyć uczniom wielu korzyści – nie tylko wzbogacić ich wiedzę historyczno-filozoficzną, ale także pomóc w uzyskaniu odpowiedzi na nurtujące ich pytania. Warto zwrócić uwagę, że filozofia posiada funkcję poznawczą i praktyczną. Funkcja poznawcza polega na wzbogacaniu wiedzy (uzupełnianiu jej) o świat i o otaczającą rzeczywistość,

człowieku i Bogu, natomiast funkcja praktyczna wiąże się z tym, że daje ona człowiekowi praktyczne reguły postępowania, czyni użytek z wiedzy teoretycznej w życiu codziennym, rozwija samodzielne i krytyczne myślenie i umożliwia właściwą ocenę rzeczywistości.

Filozofia, wychodząc naprzeciw zainteresowaniom młodych ludzi w szkole średniej, dostarczać może dla rozwoju umysłowego młodzieży inspiracji intelektualnych, pobudzać głębsze zainteresowania poznawcze światem i sobą samym, skłaniać do refleksyjności i autorefleksyjności. Należy podkreślić, że nauczanie filozofii w szkole średniej prowadzić może przede wszystkim do ujęcia całości, do zdolności tworzenia syntez, opartych na dokładnej analizie. Filozofia jako przedmiot nauczania, dziedzina dyskusji, refleksji i wymiany poglądów ma na celu scalenie w szersze całości rozproszonej wiedzy uczniów nabywanej w ramach innych przedmiotów szkolnych oraz kształtowanie interdyscyplinarnego podejścia do zagadnień intelektualnych. Celem edukacji filozoficznej jest przede wszystkim dążenie do łączenia osiągnięć innych nauk w jednolity obraz. Wydaje się, że bez filozofii edukacja staje się fragmentaryczna, pobieżna, nie gwarantuje uczniom komplementarnej wiedzy. Warto podkreślić, że filozofia obecna jest, w mniejszym lub większym stopniu, w każdej dziedzinie wiedzy. Jest ona źródłem i podstawą zarówno nauk humanistycznych, jak i szczegółowych. Jest niezbędna dla integracji wiedzy w szkole średniej. Filozofia ma charakter fundamentalny i uniwersalny i nie ma takiego wycinka ludzkiej wiedzy, który nie mógłby być tematem jej rozważań.

Philosophy and Exact Science. Confrontation with Subjects Taught in High Schools

Summary

The main thesis of this article concerns leading role of philosophy in process of youth education in high schools. Authors indicate that philosophy has a general role in high school education.

On background of condition of modern Polish education and its undoubtful crisis one presents assumptions concerning concept of general education of young people. The consideration varies around subjects connected with philosophical education, with influence of philosophy on several subjects of school education and on development of a young person.

Assumption that philosophy is capable of providing general or overall picture of the world and, in consequence, general education, is presented by the Authors on two grounds. The first one concerns emphasis on philosophical basics and sources in other school subjects and the other one indicates a proposal of introduction of certain philosophical system, which can be used as foundation of high school education. The Authors relate to classic Aristotelian realism, to realistic philosophy, which can cause correct development in schools, both intellectual and emotional. The Authors also accentuate the need to adapt of philosophical education to the needs of the youth, and their interests.

The content of the article indicates that philosophy can be the basis and binder of exact science and can be the foundation of general education in high schools.

Keywords: philosophy, exact science, high school, general education, condition of Polish high schools, philosophical education, correlation between philosophy and high school subjects.

Bibliografia:

Andrzejuk Artur, *Elementarz filozofii*, Warszawa 2007.

Czyżewski Ryszard, *Miejsce fizykalnego obrazu świata w refleksji filozoficznej*, w: *Miejsce filozofii w procesie edukacji*, red. J. Kwapiszewski, Słupsk 2003, s. 161-173.

Gogacz Mieczysław, *Podstawy wychowania*, Niepokalanów 1993.

Gogacz Mieczysław, *Osoba zadaniem pedagogiki. Wykłady bydgoskie*, Warszawa 1997.

Gondek Agnieszka, *Kondycja współczesnej polskiej szkoły średniej i miejsce w niej filozofii. Teoretyczne i praktyczne funkcje filozofii*, w: *Filozofia i etyka w szkole edukacja artystyczna – wyzwania*, red. D.A. Michałowska, J. Ryczek, L. Suchanek, Poznań 2015, s. 135-154.

Szmyd Jan, *Edukacja filozoficzna w szkole współczesnej – aktualność zagadnienia*, „Edukacja Filozoficzna” 1994, nr 18, s. 188-191.

Wojtysiak Jacek, *Pochwała ciekawości. Program do edukacji filozoficznej w liceum ogólnokształcącym, liceum profilowanym i technikum Jacka Wojtysiaka*. Nr dopuszczenia DKOS: 5002-2/05.